

'T STAD IS VAN IEDEREEN

De ontwikkeling van een holebicultuur in Antwerpen (1900-1960)

Dit artikel behandelt de constructie en evolutie van een holebicultuur en dan vooral de materiële, sociale en symbolische interactie tussen plaatsen, groepen en praktijken in Antwerpen tussen 1900 en 1960. Volgens mannen en vrouwen met homoseksuele verlangens en gevoelens heerste in die periode rond (homo)seksualiteit een stilte, die een sterke invloed had op hun emotionele en seksuele ontplooiing. Velen kozen daarom voor een leven dat zich gedeeltelijk in het verborgene afspeelde. Daarnaast beklemtoonden ze het belang van beschermde ruimtes en alternatieve expressievormen om hun seksualiteit uit te drukken. Het Schipperskwartier kwam hieraan tegemoet. Het bood een structuur waarin de exploratie en beleving van niet-heteronormatief gedrag mogelijk was. Aanvankelijk was die structuur verweven in een overwegend heteroseksuele setting, maar omstreeks 1940 had ze een eigen plaats verworven. In dezelfde periode ontstonden ook holebibars buiten de afgeschermden contouren van het Schipperskwartier. Sindsdien kreeg de Antwerpse holebicultuur een distinctief karakter en werd ze geleidelijk aan autonoom. Dat valt ook af te leiden uit het cliënteel, dat evolueerde van tijdelijk naar vast en van een gemengd naar een overwegend holebipubliek. Ook de aanwezigheid van cross-seksepraktijken (genderkruising) en de vaak expliciete homoseksuele lading in de naam van de cafés wijzen op het ontstaan van een autonome holebicultuur in de stad.

'Eddy/Edith', de uitbater van café La Ronde in het Schipperskwartier (en later van café Akropolis), 1952. (In: Hugo KEGELS, *De Flierefluiter*, Amsterdam: Gopher B.V., 2008, p. 92.)



Vers 2

Aftobben

uit mergelen

wat blijft

wat rugaut

zit me van kamp en fletszijn

ben ik ten einde van deze worsteling

Ik weet zo is 't begin

mijn God zijt Gij een Heer

ben ik een Heer

de ben dorren homo's tot leven

lesbics lui-zijn bloothuid van mijn borst

hoeks zijdt

dwaal

door mij

In diverse steden groeiden vanaf het laatste kwart van de 19e eeuw de netwerken van private en (semi-)openbare ruimtes voor mannen en vrouwen met homoseksuele verlangens steeds sneller aan.¹ De *gay male world* in New York was zelfs bijzonder goed geïntegreerd in het dagelijkse leven aan de vooravond van de 20e eeuw.² Toch betekende dat niet dat homoseksualiteit in New York of in andere westerse steden ook maatschappelijk was aanvaard. Omdat ze in het professionele en familiale leven vrij onzichtbaar was, zochten veel mannen en vrouwen met homoseksuele verlangens naar manieren om op lichamelijk en emotioneel vlak gestalte te geven aan hun anders-zijn. Daarom fungeerden bars en andere ontmoetingsplaatsen vaak als toevluchtsoorden, of zoals we in een passage uit Paul van Ostaijens *Vers 2* kunnen lezen, als 'seksuele vrijhavens'.³ In hetzelfde vers beschrijft de Vlaamse dichter een tafereel in een bar dat volgens de Nederlandse cultuurwetenschapper Sonja Neef als een orgie kan worden geïnterpreteerd: 'de bar dansen homo's tot leven / lesbië luis-zijn bloetheid van mijn borst'.⁴

Daarnaast droegen deze ruimtes bij tot de ontwikkeling van specifieke levensstijlen met gedeelde praktijken en identiteiten. Een voorbeeld van zo'n praktijk was genderkruising, waarbij iemand in de huid kroop van het andere geslacht, zonder zijn eigen genderidentiteit (het man- of vrouw-zijn) in vraag te stellen.⁵ Cross-seksegedrag, het gebruik van specifieke culturele producten (in het bijzonder kledij en accessoires) en genderspecifieke voornaamwoorden (hij/zij, hem/haar, zijn/haar) stonden hierbij vaak centraal. Dikwijls gingen ze gepaard met een satirische dramatisering, de over-

drijving van genderexpressies, in het Engels omschreven als *camp*. Soms werd deze *lifestyle* gekoppeld aan een seksuele rol. Zo lieten 'verwijfde' mannen zich penetreren en speelden zo 'de vrouw'. Daarmee bevestigden ze het traditionele beeld van de actieve man en de passieve vrouw en doorbraken ze de rigide scheiding tussen hetero- en homoseksualiteit. Zoals onder meer de Amerikaanse historicus George Chauncey en de Nederlandse docent homostudies Gert Hekma aantoonde, liet dit mannen toe om occasioneel betrekking met elkaar te hebben zonder als homoseksueel te worden gelabeld.⁶

Bars en andere ruimtes boden dus niet enkel de mogelijkheid om gelijkgezinden te ontmoeten, maar ook om seksuele identiteiten te exploreren en vorm te geven. In de sociale en seksuele interactie fungeerde *gender play* als een belangrijke leidraad, zodat dit spel gaandeweg een steeds belangrijker rol kreeg in diverse identificatie- en identiteitsprocessen.

Onderzoek naar dergelijke praktijken kampt traditioneel met enkele belangrijke hinderpalen. Het acute gebrek aan bronnenmateriaal en de schaarste van vergelijkbaar wetenschappelijk onderzoek, zeker in Vlaanderen, noopt om flexibel te handelen: door onder meer een bredere set van historisch materiaal aan te boren en verschillende benaderingen in overweging te nemen. Een ander probleem is eerder terminologisch van aard. Deze bijdrage werkt met de gangbare begrippen 'holebi', 'homo', 'lesbië' en 'biseksueel'. De termen verwijzen in een eigentijdse context vooral naar een seksuele oriëntatie en minder naar oudere seksuele praktijken en identiteiten. Maar door het ontbreken van een historisch koepelbegrip is er weinig andere keuze. Daarnaast worden begrippen, gebruikt om de leef- en uitgaanswereld van holebi's af te bakenen, zoals 'commu-

Fragment uit *Vers 2* van Paul Van Ostaijen. (In: *Verzamelde gedichten*, Amsterdam: Bert Bakker, 2005)

nity', 'scene', 'subcultuur' en 'cultuur', soms door elkaar gehaald of nauwelijks geduid.⁷ Een exhaustieve terminologische bespreking valt helaas buiten het bestek van dit artikel. Toch wil ik graag motiveren waarom 'cultuur' mijn voorkeur wegdraagt. Ik volg op dat vlak de Britse cultuurtheoreticus Stuart Hall die cultuur als de uitwisseling van betekenissen definieert.⁸ Mijn analyse is immers gebaseerd op de interactie tussen groepen (vaak 'community' genoemd) en plaatsen (ook wel 'scene') en de verwezenlijking van een bepaalde levensstijl en collectieve smaken. Deze invulling is breder dan de gemiddelde opvatting die bijvoorbeeld over 'subcultuur' bestaat. Een subcultuur wordt in academische middens en daarbuiten vaak nog omschreven als een cultuur binnen een cultuur met specifieke, zelfs distinctieve karakteristieken. Daarboven wordt ze vaak gepositioneerd als een vorm van verzet tegenover een dominante maatschappij.⁹ Verschillende 19e- en 20e-eeuwse halebiculturen beantwoorden waarschijnlijk aan dit profiel. Maar ook andere dimensies, zoals plezier en het feit dat traditionele gewoonten soms gewoon werden overgenomen, zijn relevant. Bars werden namelijk bezocht om te ontspannen, om mensen te leren kennen, te dansen, te vrijen ...

De groei van een netwerk van (semi-) openbare plaatsen bezocht door mannen en vrouwen met homoseksuele verlangens en het ontstaan van een deels door *gender play* beïnvloede *lifestyle*, vormden belangrijke pijlers bij de constructie en groei van een distinctieve seksuele cultuur. Ook in Antwerpen. Al in het begin van de 20e eeuw stond de stad bekend als een populair uitgaanscentrum voor homoseksuelen.¹⁰ Toch ontbreekt nog steeds een uitgebreide studie over dit thema. Deze bijdrage bestaat daarom grotendeels uit de exploratie van het Antwerpse uitgaansleven voor holebi's



Cover van het boek *Zij kregen niet eens een nummer*, een nogal sensationele roman met opvallende pleidooien voor aanvaarding en pogingen tot het doorprikken van vooroordelen. Het verhaal speelt zich af in het Antwerpse homomilie van de jaren 1960. (Fonds Suzan Daniel)

van 1900 tot 1960.¹¹ Het eerder symbolische beginjaar 1900 situeert zich duidelijk in de beginperiode van een moderne benadering van seksualiteit. Met 1960, het moment dat de Vlaamse halebibeweging voet aan wal kreeg in Antwerpen, wordt de periode afgesloten. Traditioneel wordt de oprichting van holebi-organisaties gezien als een keerpunt in de geschiedenis van homoseksualiteit. Hun politieke agenda was per slot van rekening gedeeltelijk verantwoordelijk voor de creatie van een uniforme homoseksuele identiteit waarin veeleer de nadruk lag op de biologische sekse met het corresponderend psychologisch geslacht (het man- of

vrouw-zijn) en minder op de exploratie van non-heteronormatieve genderidentiteiten zoals cross-sekse gedrag.¹² De ontwikkeling van een Antwerpse holebicultuur staat niet los van maatschappelijke opvattingen over seksualiteit. Daarom bespreek ik eerst de manier waarop holebi's in de eerste helft van de 20e eeuw omgingen met hun homoseksualiteit.

De beleving van homoseksualiteit in Vlaanderen

Als een van de weinige landen zette België in de eerste helft van de 20e eeuw een relatief liberale koers uit ten aanzien van homoseksualiteit. Achter gesloten deuren en tussen instemmende meerderjarigen was homoseksualiteit niet verboden. Toch waren homoseksuele contacten ook niet algemeen aanvaard. Over de periode vóór en kort na de Tweede Wereldoorlog is nauwelijks onderzoek gevoerd.¹³ Enkele auteurs schreven wel over homoseksualiteit, zoals de Belgische historicus en seksuoloog Jos van Ussel. Hij meende dat West-Europa er zich destijds uiterst repressief tegen opstelde. Ook de Franse filosoof Michel Foucault nam homoseksualiteit op in zijn oeuvre. Hij suggereerde dat er een verlangen heerste om over seksualiteit te praten, weliswaar met het pathologiseren, criminaliseren en moraliseren van homoseksuelen als gevolg.¹⁴ Maar zoals blijkt uit de kritiek van Didier Eribon op Foucaults werk, baseerde de auteur zijn theorieën vooral op het discours van academici en medici.¹⁵ Hetzelfde geldt tot op zekere hoogte voor de bijdragen van van Ussel. Hoe de bevolking in die periode over seksualiteit dacht, blijft dus nog onontgonnen terrein.¹⁶ Daarom leggen we ons beter toe op de leefwereld van individuen binnen een lokale sfeer. Mondelinge bronnen en schriftelijk materiaal, dat op een beperkte schaal werd verspreid, geven

vaak een genuanceerder beeld en bieden dikwijls een andere indruk van de manier waarop met (homo)seksualiteit werd omgegaan.

Om een beeld te kunnen schetsen van de situatie in België, in het bijzonder in Vlaanderen, baseer ik me vooral op bestaande interviews en egodocumenten, zoals autobiografieën, van een twintigtal homo- en biseksuele mannen en vrouwen. Ze beleefden hun seksualiteit in ons land en maakten hun geaardheid aan anderen bekend (hun coming-out) tussen het interbellum en 1970.¹⁷ Niet alle levensverhalen zijn volledig. Soms moest ik een beroep doen op fragmenten die in andere analyses waren verwerkt. In dit geval onderzocht ik ook de contexten. Daarnaast hield ik er rekening mee dat de opgetekende verhalen het verleden niet per se nauwkeurig beschreven, maar vaak eerder reconstrueerden tot een consistent en reproduceerbaar narratief. Dat kon op het conto van zowel de interviewer als de geïnterviewde worden geschreven.¹⁸

Het zwijgen opgelegd

De getuigenissen geven aan dat de meeste mannen en vrouwen de gevoelens en verlangens voor iemand van hetzelfde geslacht al vanaf hun kindertijd ervoeren. Ze waren verliefd, hadden 'speciale sympathieën' of zelfs een drang om bij iemand te zijn of die persoon te kussen. De meeste getuigen vonden deze gevoelens normaal en verbonden ze niet meteen met een homoseksuele geaardheid. Toch was Liliane (°1940) er zich voorzichtig van bewust dat ze anders was, en koppelde Vic (°1937) haar gevoelens aan de wens om een jongen te zijn.¹⁹ Pas toen de geïnterviewden in de puberteit kwamen en seksuele verlangens kregen, begonnen ze te beseffen dat ze 'anders' waren. Hun seksuele fantasieën en contacten met mensen van hetzelfde geslacht bestendigden dat

gevoel. Veel van de geïnterviewde mannen en vrouwen herinnerden zich die periode levendig. Niet alleen omdat ze, zoals veel adolescenten, in aanraking kwamen met uiteenlopende en vaak sterke gevoelens. Maar ook omdat ze op dat moment nog geen naam konden geven aan hun geaardheid. Er werd nauwelijks gesproken over seksualiteit en al zeker niet over homoseksualiteit: niet in de media en niet in de persoonlijke levenssfeer, zoals op school of in familiekring. Door die onbekendheid kreeg homoseksualiteit vaak een negatieve lading. Veel van de geïnterviewden hadden daarom het gevoel dat ze zelf ook maar beter zweggen over hun geaardheid. Hun anders-zijn vertaalde zich dan ook vaak in een gevoel van abnormaal-zijn.

De meesten maakten hun gevoelens dus niet onmiddellijk bekend. Ze zochten naar antwoorden in boeken, bezochten in het geheim een dokter of zochten bars op waar ze gelijkgezinden konden ontmoeten. Seksuele en liefdesrelaties speelden zich voornamelijk achter gesloten deuren af. Dit kon een leven lang doorgaan. Maar meestal kwam er verandering in de situatie doordat de holebi, vanuit een persoonlijke wens of noodzaak, zijn of haar geaardheid bekendmaakte of omdat iemand anders het in de intieme of professionele kring aan het licht bracht. De reacties waren over het algemeen verdeeld. Al betekende dit niet dat er opnieuw een web van geslotenheid werd geweven. Vaak kregen deze mannen en vrouwen nu wel een naam die hun geaardheid duidde. Die was zelden 'homo(seksueel)' of 'lesbienne'. In plaats daarvan werd veelal gekozen voor bedekte termen. Zo gingen de getuigen, afhankelijk van het milieu waarin ze vertoefden, onder meer door het leven als 'zo', 'voor de vrouwen of mannen', 'van de familie' of 'van 't sport'.

De verhalen geven aan dat de holebi's het anders-zijn aanvaardden als een aspect van

hun identiteit. De vrij permanente affectie voor iemand van hetzelfde geslacht kreeg gestalte in korte en lange relaties, maar vooral in hun soms doelbewuste coming-out of outing. De naamgeving functioneerde hier als een voorname *signifier*.

Genderkruising en dramatisering van gender

De manier waarop holebi's omgingen met hun geaardheid was erg divers en werd mee getekend door het veelbetekenende stilzwijgen over homoseksualiteit. Voor hun seksualiteitsbeleving onderstreepten de mannen en vrouwen het belang van een veilige en besloten omgeving, maar ook dat van genderrollen en -expressie, die vaak werden geïntensifieerd tijdens sociale gelegenheden. Sommige vrouwen maten zich met hun kleren en accessoires een 'mannelijk' uiterlijk aan. Zo droeg Flup (°1937) vroeger 'een driedelig pak met een plastron, en een hoed soms. Maar dat waren wel vrouwenpakken, getailleerd.'²⁰ 'Mannelijk' gedrag accentueerde vaak de aangenomen genderrol. Aan de andere kant waren er ook vrouwen die net hun sekse wilden bevestigen en zelfs beklemtonen: 'Je had dus ook heel vrouwelijke typen, met lang haar, hoed en décolleté.'²¹ Masculiene vrouwen werden vaak 'jule' of 'manwijf' genoemd.²² Hun vrouwelijke tegenpolen werden eerder bestempeld als 'vrouwelijke types'. Wanneer ze terugblikten op hun leven, gebruikten sommigen ook 'femme'.²³

Ook bij mannen deed zich genderkruising voor, al grepen zij niet zo snel naar vrouwenkleren. Ze kozen eerder voor een mannelijke en erg verzorgde kledingstijl. 'In de jaren 1940-1970 waren in het algemeen de homo's zeer modebewust in de dure klassieke kledij, tot in het extreme toe.' En 'uitgaan met pull of jeans was ordinair.'²⁴ Vrouwelijk gedrag en de overname

van vrouwelijke genderrollen kwamen wel regelmatig voor. Mannen noemden elkaar 'zij' of 'schat'. Of ze gaven elkaar vrouwelijke bijnamen. Soms waren die gebaseerd op het beroep. Zo kreeg een man die in een radiozaak werkte de bijnaam Miss Pick-up en een marktkramer werd Miss Banaan of Miss Koffieboon genoemd.²⁵

Genderkruising – en in sommige gevallen de dramatisering of overdrijving van genderkenmerken – was dus voor veel mannen en vrouwen een instrument om, in een tijd waarin homoseksualiteit taboe was, uitdrukking te geven aan hun seksuele identiteit. Ze gebruikten bestaande gendergereleerde symbolen en 'bricoleerden' ermee om nieuwe betekenissen te genereren. Deze 'performances' waren niet zomaar imitaties van de dominante heteroseksuele rollen, maar veeleer transformaties die de 'natuurlijke' biologische sekse met het corresponderende psychologisch geslacht uitdaagden.²⁶ Bovendien maakten ze homoseksualiteit zichtbaar in een context waarin het stilzwijgen overheerste. Toch lieten velen weten dat deze 'performances' voor moeilijkheden zorgden in het dagelijkse leven. Ze benadrukten dat ze in publieke ruimtes meestal hun eigen genderrol behielden, behalve dan bij gelegenheden zoals carnaval of op plaatsen waar optredens werden gegeven. Zoals verder uit de getuigenissen blijkt, waren de 'performances' alleen seksueel gekleurd in bepaalde settings. Zo konden 'femmes' en goedgeklede mannen een dubbele rol opvoeren omdat hun kledij en attributen niet per se naar homoseksualiteit verwezen. De articulatie van genderkruising als een uiting van homoseksualiteit was dus duidelijk begrensd. Het fenomeen bleef bovendien grotendeels onzichtbaar op straat. En ook niet alle homo- of biseksuele mannen en vrouwen pasten genderkruising toe.

Het Schipperskwartier: verborgen, verleidelijk, verscheiden

(Semi)publieke ruimtes zoals bars betekenden voor veel holebi's een rustpunt in hun leven. Ze vormden toevluchtsoorden of vrijhavens waar de holebi's zichzelf konden zijn, zich konden ontplooien, waar ze gelijkgezinden tegen het lijf liepen, vriendschappen aangingen en liefdes- of seksuele partners vonden. In Antwerpen lag het epicentrum van dergelijke bars in de eerste helft van de 20e eeuw voornamelijk in het Schipperskwartier. De buurt heeft een lange geschiedenis, met het rechte trekken van de Scheldekaaien omstreeks 1885 zou het ruim een eeuw lang mee het gezicht van de stad bepalen.²⁷ Het Schipperskwartier bestond omstreeks 1900 uit enkele straten ten zuiden van het huidige Bonaparte- en Willemdok en ten oosten van de Schelde. De omgeving was in eerste instantie bekend als een voorlopige halte of een vertrekpunt. Vrachtschepen voerden materiaal aan, terwijl de Red Star Line bezoekers uit of naar de Verenigde Staten bracht. De buurt speelde goed in op het diverse en constant fluctuerende publiek, met heel wat handelszaken, waaronder cafés en overnachtingsplaatsen, én sekswerkers die hun klanten opwachtten.²⁸

Ontstond in deze zone van smalle straatjes een Antwerpse holebicultuur? Volgens Armand, eigenaar van Café Strange, de oudste nog bestaande homobar in Antwerpen, garandeerde de wijk alvast een zekere anonimiteit.²⁹ Waarschijnlijk had ook het steeds wisselende publiek er een aandeel in. Maar het Schipperskwartier genoot ook een kwalijke reputatie. Met het toen heersende taboe rond seksualiteit werden alle

Straat in het Schipperskwartier, ca. 1930.

Foto: Cami Stone. (collectie Janssens, Antwerpen)





vormen van niet-heteronormatieve seks, waaronder prostitutie, vreemdgaan, homoseksueel verkeer of seksuele omgang met iemand met een andere huidskleur, moreel laakbaar geacht. Het Schipperskwartier, een geografisch welomschreven gebied aan de rand van de stad, situeerde zich in de hoofden van veel mensen dan ook eerder aan de rand van de maatschappij. Daardoor kon de buurt zich verder ontplooiën als toevluchtsoord en vrijhaven voor holebi's en hun expressievormen.

Homoseksuele praktijken hebben er, zoals in andere stadsdelen, ongetwijfeld altijd plaatsgevonden. Maar door zijn ligging, het publiek en de accommodatie bood het Schipperskwartier ze een structureler, gecoördineerder en dus toegankelijker

setting. Of een georganiseerde vorm van homoseksuele beleving in de Antwerpse havenbuurt al aan het einde van de 19e eeuw voorkwam, is niet bekend. Was die aanvankelijk opgenomen in het bestaande en dominante heteroseksuele prostitutienetwerk? In zijn semi-autobiografische roman *La Nouvelle Carthage* uit 1888 voert de Belgische schrijver Georges Eekhoud een *palais de crystal* op in een Antwerpse hoerenbuurt. Het gedetailleerd beschreven interieur – een spiegelgrot – doet vermoeden dat het om het in binnen- en buitenland gerenommeerde luxueuze bordeel Crystal Palace in het Schipperskwartier ging.³⁰ Eekhoud, zelf homo, is er waarschijnlijk dus geweest. In zijn boek geeft hij, alhoewel vaag, aan dat er zich 'alle stadia van de on-

Het Schipperskwartier: verborgen, verleidelijk, verscheiden ... Foto: Cami Stone. (collectie Janssens, Antwerpen)



tucht' afspeelden.³¹ Ook schrijver-dichter Paul van Ostayen kende de zaak en kwam er blijkbaar geregeld.³² Maar was het Crystal Palace ook de plaats waar Eekhoud, van Ostayen en anderen naartoe konden om er seks te hebben met iemand van hetzelfde geslacht? Bordelen in het Schipperskwartier rond de eeuwwisseling worden in de literatuur immers vooral afgeschilderd als gedoogzones voor heteroseksueel verkeer. Dit betekent echter niet dat homoseksuele praktijken er in de 19e eeuw werden geweerd. Mogelijk ontplooiden ze zich vooral via genderkruising en de dramatisering van bepaalde genderkenmerken.

Zeker is wel dat een 'professionele' vorm van genderkruising, voornamelijk gekoppeld aan kleinere bars, vanaf de vroege jaren 1930 in het Schipperskwartier voorkwam. Bertha (°1916) herinnerde zich bijvoorbeeld dat een vriendin haar op zestienjarige leeftijd meenam naar een travestiebar.³³ Misschien bezochten ze samen een zogenaamd 'uitzuipcafé', waar het personeel, hoofdzakelijk vrouwen en/of mannen in travestie, het veelal mannelijke cliënteel zo lang mogelijk probeert bezig te houden om hen zoveel mogelijk consumpties te laten betalen.³⁴ Genderkruising was voor velen, voor de travestiet en voor de toeschouwer of klant, een belangrijke seksuele *signifier*. Voor (professionele) travestieten was genderkruising vaak een manier om hun anders-zijn te beleven en te accentueren. Bertha voelde zich op haar gemak in dit milieu, ook al kon ze niet aangeven waarom. Misschien linkte ze het cross-seksegedrag onbewust aan haar eigen seksuele gevoelens en fungeerde travestie dus als *eyeopener*. Voor anderen wekte het dan weer een seksueel verlangen op. Dit komt bijvoorbeeld goed tot uiting in het verhaal van Brian, een Engelse zeeman die in de jaren 1960 Danny's bar bezocht.

In Danny's bar vist ieder op zijn getij

In matrozenkringen was Danny's bar wereldwijd bekend. Op het internet, vooral op bepaalde fora en in blogs, duikt de zaak nog regelmatig op. Van Zweden tot Zuid-Afrika werd de kroeg bejubeld en in een aantal gevallen zelfs letterlijk bezongen. Een zekere 'John' postte bijvoorbeeld een gedicht over verschillende matrozenbars en verwijst naar Danny's Bar als een plaats '*where the "she" is very much man*'.³⁵ De zaak was inderdaad bekend als travestiebar. De uitbater, 'Den Daan', en zijn mannelijke personeel waren als vrouw opgemaakt en gekleed en moesten de zeelui 'uitzuipen'. Het café werd na enkele jaren overgelaten aan Marie, een van Daans mannelijke werknemers. Ook Marie en zijn vrouw werkten als travestiet in de bar.³⁶ Op aanraden van oudere collega's gingen Brian en twee vrienden er in 1962 naartoe. Hij ontmoette er de 'knapste dames die hij ooit had gezien'.³⁷ De drie vrouwen, zo herinnert Brian zich, leken sprekend op Lana Turner, Jane Powell en Rhonda Fleming, de Amerikaanse filmsterren waarmee hij was opgegroeid. Pas toen Brian met Lana danste en de stoppelige wang van zijn partner aanraakte, ontdekte hij dat Lana geen *lady* maar een *laddie* was. Daarop vertrokken Brian en zijn vrienden onmiddellijk. De bareigenaar, breed lachend, wuifde hen na met een '*Good night, darlings*'.³⁸

Brians avontuur maakte blijkbaar onderdeel uit van een traditie die doorheen de jaren was opgebouwd. Als grap prezen oudere matrozen de nieuwelingen Danny's Bar aan. Soms gingen ze zelf mee. Enkele jaren later was het Brians beurt om zijn jongere collega's te initiëren en trok hij naar de kroeg met de lichtmatrozen Eddy en Terry. De avond zou echter anders uitdraaien dan verwacht. Toen Brian wilde vertrekken,

KOM NAAR

Café 'LA VIE EN ROSE'

Van Schoonhovenstraat 28,
tel. 33.35.40.

Gezelligheid gewaardeerd sinds
1946!

VOOR GEZELLIGHEID
VOOR VERMAAK

Bar „MONSIEUR”

Breidelstraat 1-3. ANTWERPEN,
tel 33.50.35.

Chemiserie 'PAUL'

Specialiteit van broeken
Muizenstraat 11, tel. 33.30.36,
Nationalestraat 53, tel.32.90.48.

**BEZOEK „ZOULOU”-Bar
EXOTISCH!!!**

Van Schoonhovenstraat 82,
tel 32.22.22.

FANTASIA N.V.

Gasthuisstraat 63, Turnhout.
ALLES voor Naaisters en Kleer-
makers! Ook Specialist in Da-
mes- en Herenpullover. s.
Tel. 014/413.40.

BEZOEK

Brasserie 'FORTUNIA'

en U gaat tevreden huiswaarts!
Dambruggestraat 136,
tel. 33.26.62.

IN DE LUSTIGE WEEF

Steeds goed op dreef!
Greinstraat 5, tel. 36.61.83.

UIT GENEGENHEID

J. en M.

Haute Couture 'CONSTANT'

Greinstraat 61,
ANTWERPEN. 1. Tel. 32.91.66.

VERGEET NIET

Café LA MOUSTACHE'

First Class Drinks
Van Schoonhovenstraat 54,
tel 32.67.00.

Brouwerij „ROMAN”

verovert Antwerpen.
(Zetel : Mater /Oudenaarde
Depôt Antwerpen :
M. VAN CALSTER
Gasstraat 72/74, tel. 33.85.05).

Brasserie „LA RONDE”

nodigt U uit in haar stemmige
sfeer !!!

Van Schoonhovenstraat 16,
ANTWERPEN. Tel. 32.75.24.

WAAR IS DE 13?

Bij **NIEKE** in
Café 'IN DEN TRAM'

Montgomeryplein 13,
BORGERHOUT. Tel. 36.05.72.

BRUNO heet iedereen welkom
in zijn geheel nieuw ingerichte

Brasserie 'STRANGE'

Dambruggestraat 161,
ANTWERPEN. Tel.32.16.44.

GEZELLIGHEID

KENT GEEN TIJD IN

“PUSSYCAT”

Ossenmarkt 7, ANTWERPEN 1.
Alle dagen open van 18 uur af!

protesteerde een 'dame', die goed met Terry opschoot, en vroeg ze de bareigenaar om de mannen te trakteren. Terry en Eddy kregen allebei een biertje, terwijl Brian een *very special* drankje in een likeurglas werd voorgeschoteld. Hij weet nog dat hij op de grond viel en zijn armen en benen niet meer kon bewegen. Mogelijk kreeg hij rohypnol of een andere partydrug toegediend of misschien had hij iets te veel op. Enkele uren later werd hij, volledig gekleed, naast één van de 'dames' wakker. Terry en Eddy zou hij even later tegenkomen, elk in een kamer met een 'gezelschapsdame'.³⁹

Brians getuigenis wordt bevestigd door anderen. En zijn getuigenis is niet uitzonderlijk. Ook Hugo Kegels en Jack Verstappen laten uitschijnen dat dergelijke praktijken, waaronder het gebruik van verdovende middelen, regelmatig in Antwerpen voorkwamen: 'De beste klanten waren dronken of werden bewerkt met rohypnol. [...] Dan waren de klanten plukklaar'.⁴⁰

Brians verslag en andere verhalen op internetfora geven aan dat Danny's bar voor veel matrozen een betekenisvolle zaak was. Niet alleen werd de kroeg betrokken in een vast ontgroeningsritueel, voor sommigen was het ongetwijfeld ook een seksueel experimenteerterrein. In dit proces droegen beide partijen bij tot de instandhouding van de seksuele fluiditeit. De professionele travestiet creëerde het beeld van een seksueel aantrekkelijke vrouw terwijl de mannelijke partner, die zijn seksuele interesse liet blijken, die representatie bevestigde. Dit proces werd verder geïntensifieerd doordat genderkruising, zeker in de context van professionele travestieten en mannen met principieel heteroseksuele verlangens, ook

goed aangaf welke seksuele rol ze allebei wilden opnemen. Travestie articuleerde dus niet alleen de seksuele identiteit. In bepaalde gevallen reflecteerde ze ook de seksuele positie.⁴¹

De roze volksverhuizing: uitgaan in de stationsbuurt en de binnenstad

Het holebipubliek groeide gestaag in het Schipperskwartier, waardoor dat aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog een duidelijke homoseksuele connotatie kreeg. Dat blijkt onder meer uit de transformatie van het luxebordeel Crystal Palace tot een holebikroeg.⁴² Zoals uit verschillende getuigenissen naar voren komt, leek de Tweede Wereldoorlog weinig roet in het eten te strooien. Niets wijst er bijvoorbeeld op dat het militair bestuur in bezet

'Sneeuwwitje' in een imitatie van Marlène Dietrich, Crystal Palace, 1949. (In: Hugo KEGELS, *De Flierefluiter*, Amsterdam: Gopher B.V., 2008, p.85)



Publiciteit voor homobars in Antwerpen.
(In: *Ontmoeting, Publikatie van de Belgische Vereniging voor Sexuele Rechtvaardigheid C.O.C.*, 2(1967)12)



Dikke Piet, kroegbaas van café Fortunia. (In: Hugo KEGELS, *De Flierefluiter*, Amsterdam: Gopher B.V., 2008, p. 38)

België systematisch en georganiseerd homoseksuelen vervolgde.⁴³ Daarnaast vond de beleving van homoseksualiteit (inclusief genderkruising), zoals gezegd, voornamelijk binnenskamers plaats.

Vanaf de jaren 1940 bleven bars waar holebi's elkaar in alle vrijheid konden ontmoeten niet langer beperkt tot het Schipperskwartier. Vooral in het stadscentrum en de stationsbuurt werden nieuwe cafés geopend. De bekendste bars waren de Shakespeare op de Oude Koornmarkt, de cafés Strange en Fortunia in de Dambrugstraat en Week-End en La Ronde in de Van Schoonhovenstraat. Over het algemeen ging het om relatief kleine zaken. De meeste cafés lagen redelijk ver van het Schippers-

kwartier en kregen daardoor een ander cliënteel. Enkel in de Shakespeare zouden er tot en met de jaren 1960 regelmatig zeelui en prostituees over de vloer komen.⁴⁴ In de getuigenissen is ook niets te vinden over de aanwezigheid van uitzuipcafés. Toch was het cliënteel in het stadscentrum en de stationsbuurt niet minder divers. Mogelijk waren er wel meer vaste klanten, van wie een substantieel deel homoseksueel. Dat de meeste bars overwegend mannen of vrouwen aantrokken, was een ander opmerkelijk contrast. Zo gingen vooral vrouwen naar de Shakespeare, terwijl de cafés aan het station meer mannen lokten. De sekse, de seksuele identiteit en het crossseksegedrag van de bareigenaars hadden

hierop een onmiskenbare invloed. Aan de toeg in de Shakespeare stond Jackie, een vrouw. 'Dikke Piet', een homo, was kroegbaas van café Fortunia. En 'Miss Banaan' en 'Eddy/Edith', een transgender, stonden in voor de dagelijkse werking in respectievelijk de Week-End en La Ronde.⁴⁵

Vanaf de jaren 1950 verwezen de namen van de bars vaker naar een homoseksueel publiek. Maar dergelijke verwijzingen bleven doelbewust meerlagig. 'Shakespeare' kon refereren aan de gelijknamige holebi-beweging in Nederland of verwijzen naar de Engelse auteur. Alleen ingewijden wisten dat hij zich in enkele van zijn gedichten ambigu opstelde ten opzichte van zijn seksualiteit. In 1955 werd een kroeg in de Dambruggestraat, die toen al holebi's aantrok, heropend als café Strange met het koppel Bruno en Julien als eigenaar. Naast 'anders' of 'vreemd' betekent *strange* ook 'eigenaardig'. Op het einde van de jaren 1950 werd café Week-End overgenomen en kreeg het de naam 'La vie en rose'. De bar lokte vooral homoseksuele mannen en het is aannemelijk dat de eigenaar dit publiek ook voor ogen hield met de nieuwe naam. Die verwijst enerzijds naar een nummer van Edith Piaf, de Franse zangeres die in bepaalde homoseksuele kringen een divastatus genoot. Anderzijds kregen pasgeboren meisjes in Vlaanderen en andere landen vanaf de jaren 1940 onder invloed van Amerikaanse kledingfabrikanten roze kleren aangemeten waardoor de kleur een maatschappelijk gedragen vrouwelijke lading kreeg.⁴⁶ In hun naamgeving volgden de bars in het Schipperskwartier, die al bestonden voor ze een overwegend holebi-cliënteel over de vloer kregen, daarentegen meestal landelijke of stedelijke tradities. Café Normandie, De Lichttoren, Cosmos, Pigalle, Danny's Bar en Crystal Palace hadden dus eerder neutrale namen die veelal naar de ligging aan de haven, de naam van de eigenaar, het interieur

of een bepaalde streek of wijk verwezen. Alleen café Pigalle kreeg, met de verwijzing naar de Parijse buurt Pigalle die het sinds de late 19e eeuw in binnen- en buitenland beruchte cabaret Moulin Rouge herbergde, een seksuele bijklank. De reputatie van een bar én haar ligging waren dus voldoende om een homopubliek te lokken. Daarnaast trok het Schipperskwartier ook nog steeds een heteroëen en vluchtig publiek waardoor 'homoseksueel' gekleurde namen, voor zover de betekenis al duidelijk was voor potentiële cafégangers, het klantenaantal misschien konden beïnvloeden.

Conclusie

De bijdrage begon met een reflectie over de maatschappelijke houding tegenover homoseksualiteit vanuit het perspectief van holebi's. Hun getuigenissen toonden aan dat er rond (homo)seksualiteit een stilte heerste die een sterke invloed had op de emotionele en seksuele ontplooiing van veel mannen en vrouwen. Velen opteerden daarom gedeeltelijk voor een verborgen leven en beklemtoonden het belang van beschermde ruimtes, genderkruising en de dramatisering van genderkenmerken in de uitdrukking van hun seksualiteit.

Het Schipperskwartier kwam hieraan tegemoet met zijn bordelen, (uitzuip)cafés en kamers. Het bood een gestructureerde vorm voor de exploratie en beleving van niet-heteronormatief gedrag. De beleving van homoseksualiteit werd eerst verweven in een overwegend heteroseksuele setting, maar verwierf omstreeks 1940 een eigen plaats. Die beleving openbaarde zich op gegeven plaatsen vooral via het personeel en de klanten door middel van belichaamde praktijken. In dezelfde periode ontstonden ook holebibars buiten de afgeschermdere contouren van het Schipperskwartier. De nieuwe positie in de stad, de overgang van

een tijdelijk naar een overwegend vast en voornamelijk holebiclïenteel, de aanwezigheid van cross-seksepraktijken en de vaak explicietere homoseksuele connotatie in de naam van de cafés geven aan dat de Antwerpse holebicultuur vanaf dan een distinctief karakter kreeg en geleidelijk aan autonoom werd.

Dit artikel kwam tot stand dankzij de steun van het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek - Vlaanderen (FWO).

Met dank aan Bart Hellinck, het Fonds Suzan Daniel en prof. dr. Herman Van Goethem.

- 1 In dit opzicht hebben historici en anderen gewezen op de stapsgewijze evolutie van homoseksualiteit als een geïsoleerde handeling van lust naar een eerder permanent verlangen ten aanzien van dezelfde sekse. Het keerpunt wordt over het algemeen ergens in de tweede helft van de 19e eeuw gesitueerd. Het historisch onderbouwde filosofische oeuvre van Michel Foucault had een onmiskenbare invloed op dat academisch discours. Zie: Michel FOUCAULT, *Histoire de la sexualité. La volonté de savoir*, Parijs: Éditions Gallimard, 1976, 211 pp. Onder meer John D'Emilio, Gert Hekma en Wannes Dupont hebben deze piste verder verkend voor respectievelijk de Verenigde Staten, Nederland en België. Zie: John D'EMILIO, *Capitalism and gay identity*. In: Henry ABELOVE, Michèle Aina BARALE, David M. HALPERIN (red.), *The lesbian and gay studies reader*, New York: Routledge, 1993, pp. 467-478; Gert HEKMA, *Seksualiteit in Nederland van 1730 tot de moderne tijd*, Amsterdam: J.M. Meulenhoff, 2004, 240 pp.; Wannes DUPONT, *Free-floating evils: a genealogy of homosexuality in Belgium*, Universiteit Antwerpen, doctoraat, 2015, 535 pp.
- 2 George CHAUNCEY, *Gay New York: gender, urban culture, and the making of the gay male world, 1890-1940*, New York: Basic Books, 1995.
- 3 Letterenhuis, Archief Paul van Ostaijen, nr. O 3945 / H, *De feesten van angst en pijn*.
- 4 Paul VAN OSTAIJEN, *De feesten [...]*, f. 55; Sonja NEEF, *Kalligramme. Zur medialität einer Schrift. Anhand von Paul van Ostaijens De feesten van angst en pijn*, Universiteit van Amsterdam, doctoraat, 2000, pp. 193-194.
- 5 Ik opteer bewust voor een neologisme en niet voor de overname van gelijkaardige en vaak aangewende

begrippen zoals 'genderbending' of 'travestie'. In een postmoderne context refereert genderbending veeleer aan het speelse verzet tegenover heersende gendernormen. Zie bijvoorbeeld: Sofie VAN BAUWEL, *Genderbending als discursief performatieve articulatie van verzet in de hedendaagse populaire beeldcultuur: een tekstuele en receptieve analyse van de representaties van bewegende genderidentiteiten in muziekvideoclips*, UGent, masterproef, 2005, 313 pp. Travestie verwijst naar een persoonlijke behoefte om zich op te maken met kleren en accessoires van de andere sekse. Studies wijzen echter uit dat de seksuele gerichtheid van travestieten overwegend heteroseksueel is. Zie: Paul VENNIX, Het NISSO-onderzoek over travestie. In: *Tijdschrift voor seksuologie*, 23(1999), pp. 17-27. Wanneer ik in dit artikel naar travestieten verwijs, gaat het veeleer om homomannen die zich vooral om professionele redenen als vrouw verkleeden en opmaken.

- 6 George CHAUNCEY, *Gay New York [...]*; Gert HEKMA, *Seksualiteit in Nederland [...]*.
- 7 Zie bijvoorbeeld: Rebecca JENNINGS, *The Gateways club and the emergence of a post-Second World War lesbian subculture*. In: *Social History*, 31(2006)2, pp. 206-225.
- 8 Zie: Stuart HALL (red.), *Representation. Cultural representations and signifying practices*, Londen/ Californië/New Delhi: Sage Publications, 1997, 400 pp.
- 9 In de West-Europese academische context was het werk van het Centre for Contemporary Cultural Studies in Birmingham een drijvende kracht. Zie: Stuart HALL & Tony JEFFERSON (red.), *Resistance through rituals. Youth subcultures in post-war Britain*, Londen: Hutchinson, 1976, 287 pp.
- 10 Bart HELLINCK, *Een halve eeuw (in) beweging. Een kroniek van de Vlaamse holebibeweging*, Gent: Federatie Werkgroepen Homoseksualiteit, 2002, p. 6.
- 11 De bijdrage beperkt zich tot een bespreking van het uitgaansleven. Homomannen in Antwerpen zochten elkaar daarnaast ook op in parken, in openbare herentoiletten en in homosauuna's om er af te spreken of om er ter plaatse seks te hebben. Tot de jaren 1950 was onder meer het openbaar toilet aan de Sint-Antoniuserkerk op de Paardenmarkt een populair ontmoetingspunt. Later ontmoetten mannen elkaar ook nog aan de pissoirs in de omgeving van het Astridplein, in het Albertpark, het stadspark aan de Rubenslei en in een vijftal sauna's in de binnenstad.
- 12 Dit blijkt duidelijk uit artikels in tijdschriften van holebiverenigingen uit deze periode, zoals *Amicitia*, *Kontakt* en *Ontmoeting*, en uit mijn interview met Paul Rademakers (2014). Hij was in de jaren 1960 en 1970 betrokken bij enkele Antwerpse holebi-organisaties.

- 13 Een uitzondering is het doctoraat van Wannes Dupont, onderzoeker aan de Universiteit van Antwerpen. Zie: Wannes DUPONT, *Free-floating evils [...]*.
- 14 Jos M.W. VAN USSEL, *Geschiedenis van het seksuele probleem*, Meppel/Amsterdam: Boom, 1982, 440 pp.; Michel FOUCAULT, *Histoire de la sexualité [...]*.
- 15 Didier ERIBON, Michel Foucault's histories of sexuality. In: *GLQ*, 7(2001)1, pp. 31-86.
- 16 Wannes DUPONT, Modernités et homosexualités belges. In: *Cahiers d'histoire*, 119(2012), pp. 19-34.
- 17 Ik heb mij gebaseerd op de volgende bronnen: Ann DAVID & Mips MEYNTJENS, *Oud = Out: ervaringen van lesbische en biseksuele vrouwen, geboren voor 1945*, Gent/Antwerpen: Fonds Suzan Daniel/ Uitgeverij 't Vershil, 2009, 151 pp.; Hugo KEGELS, *Biecht van twee mannen*, Utrecht: Gopher, 2006, 258 pp.; Hugo KEGELS, *De Flierefluiter*, Utrecht: Gopher, 2008, 214 pp.; Dimi VAN DEN HEUVEL, 'Even onder de onzen?' *'Homoseksuele' identiteitsvorming bij mannen in de stad Antwerpen tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw*, UAntwerpen, masterproef, 2009, 37 pp.; Jaliëna WINTERS, *Tussen pot en pint. Het uitgaans(be)leven van lesbische en biseksuele vrouwen in Antwerpen vanaf de jaren '50*, UGent, masterproef, 2011, 112 pp. en diverse artikels uit lokale holebimagazines, in het bijzonder *Homokrante*, *ZiZo magazine* en *De Magneet*.
- 18 Alistair THOMSON, Memory and remembering in oral history. In: Donald A. RITCHIE (red.), *The Oxford handbook of oral history*, New York: Oxford University Press, 2011, pp. 77-95.
- 19 Ann DAVID & Mips MEYNTJENS, *Oud = Out [...]*, pp. 125, 137.
- 20 Jaliëna WINTERS, *Tussen pot en pint [...]*, p. 48.
- 21 Jaliëna WINTERS, *Tussen pot en pint [...]*, p. 48.
- 22 Ann DAVID & Mips MEYNTJENS, *Oud = Out [...]*, p. 53.
- 23 Jaliëna WINTERS, *Tussen pot en pint [...]*, p. 48.
- 24 Hugo KEGELS, *Biecht van twee mannen [...]*, p. 98.
- 25 Hugo KEGELS, *Biecht van twee mannen [...]*, p. 82; Hugo KEGELS, *De Flierefluiter [...]*, p. 108.
- 26 Ann DAVID & Mips MEYNTJENS, *Oud = Out [...]*, p. 60.
- 27 Jan LAMPO, *Tussen kaai en schip. De Antwerpse havenbuurt vóór 1885*, Leuven: Davidsfonds, 2002, 136 pp.
- 28 Voor een summier maar goed gedocumenteerd overzicht van de geschiedenis van het Schipperskwartier, zie: <http://janlampo.com/category/antwerpen/schipperskwartier-antwerpen>, laatst geraadpleegd op 21/12/2016.
- 29 Bart HELLINCK, Een halve eeuw 'eigenaardig'. In: *Het ondraaglijk besef. Nieuwsbrief van het Fonds Suzan Daniel*, 11(2005), p. 15.
- 30 Eric MIN, *Rik Wouters. Een biografie*, Antwerpen: Bezige Bij, 2011, pp. 214-215.
- 31 Eric MIN, *Rik Wouters [...]*, pp. 214-215.
- 32 Zie: http://www.dbnl.org/tekst/borg-006paul01_01/borg006paul01_01_0050.php, laatst geraadpleegd op 21/12/2016; Hugo KEGELS, *De Flierefluiter [...]*, p. 86.
- 33 Ann DAVID & Mips MEYNTJENS, *Oud = Out [...]*, p. 24.
- 34 Jack DE GRAEF, *Antwerpen bij nacht*, Antwerpen: De Dageraad, 1973.
- 35 Zie: <http://www.merchant-navy.net/forum/poetry-and-ballads/29047-hell-pub-crawl.html>, laatst geraadpleegd op 21/12/2016.
- 36 Hugo KETELS, *De Flierefluiter [...]*, pp. 71-72.
- 37 Dit citaat is een vertaling uit het Engels. Zie: <http://www.yoliverpool.com/forum/showthread.php?5415-Hullo-Old-Home/page29>, laatst geraadpleegd op 21/12/2016.
- 38 Zie: <http://www.yoliverpool.com/forum/showthread.php?5415-Hullo-Old-Home/page29>, laatst geraadpleegd op 21/12/2016.
- 39 Zie: <http://www.yoliverpool.com/forum/showthread.php?5415-Hullo-Old-Home/page29>, laatst geraadpleegd op 21/12/2016.
- 40 Hugo KEGELS, *De Flierefluiter [...]*, p. 134. Jack De Graef beschrijft het verhaal van een man die een avond en nacht doorbrengt in het gezelschap van een professionele travestiet. De volgende dag wordt hij blut, moe en met geheugenproblemen per taxi naar huis gebracht. Bij het uitkleden ontdekt zijn vrouw dat hij een vrouwenslipje draagt. Zie: Jack DE GRAEF, *Antwerpen [...]*, pp. 104-105.
- 41 Aanaal verkeer was niet ongewoon bij prostituees. Zie: Hugo KEGELS, *Biecht van twee mannen [...]*, pp. 184-186.
- 42 Eric MIN, *Rik Wouters [...]*, pp. 214-215; Hugo KEGELS, *De Flierefluiter [...]*, p. 86.
- 43 Mathieu VANHAELEWYN, Homotrots op een heterotrottoir. Over holebimonumenten in België. In: *BEG-CHTP*, 20(2008), p. 248.
- 44 Ann DAVID & Mips MEYNTJENS, *Oud = Out [...]*, pp. 143-144.
- 45 Jaliëna WINTERS, *Tussen pot en pint [...]*, pp. 56-58; Hugo KEGELS, *De Flierefluiter [...]*, pp. 37-38, 64, 89-90.
- 46 Jo B. PAOLETTI, *Pink and blue: telling the boys from the girls in America*, Bloomington: Indiana University Press, 2012, 169 pp.; Paolo FRASSANITO & Benedetta PETTORINI, Pink and blue: the color gender. In: *Child's Nervous System*, 24(2008), pp. 881-882.